* مریم سرفراز
* ڈاکٹر مجاہدہ بٹ
* ڈاکٹر فرخندہ منظور

پنجابی کلاسیکل قصیاں وچ پکھواں دا سائنسی تجزیہ

سماج صرف انساناں دے وجود نال ای ہوند وچ نہیں آ ؤندا سگوں ایہدے وچ دوجے جانداراں دا ہونا وی ودھیری اہمیت رکھدا اے۔ بوٹیاں، رُکھاں، فصلاں، جنوراں تے پکھواں دا موجود ہونا اک سماج دی بقاء تے ترقی لئی اَت ضروری اے۔ انسان تے پکھواں دا سمبندھ ہزاراں ورہے پرانا اے۔ اجیہے تاریخی واقعے موجود نیں جیہناں توں پکھواں دے انساناں نال کئی صدیاں پرانے ساتھ دا گویڑ لایا جا سکدا اے۔ ایہناں واقعیاں نوں قرآن پاک وچ وی بیان کیتا گیا اے۔قرآن پاک دی سورۃ المائدہ وچ بیان کیتا گیا اے پئی جدوں دنیا دے پہلے انسان حضرت آدم علیہ السلام دے پتر قابیل نے زنانی خاطر اپنے بھرا ہابیل نوں قتل کر دتا اوس ویلے اوہدی سمجھ وچ ایہ گل نہ آئی پئی اوہدی لوتھ نوں کیویں ٹھکانے لگاوے ایس موقعے تے اک کاں نے اپنی چنج نال ٹویا کھوتریا تے اپنے مرے ہوئے ساتھی کاں نوں حضرت آدم علیہ السلام دی موجودگی وچ دفنا دتا۔ ایس توں ثابت ہوندا اے پئی دھرتی اُتے مڈھلے انساناں نال رب نے جیہڑا پکھی گھلیا اوہ کاں سی۔انسان نوں فضاوچ اُڈن دا شعور پکھواں نے ای دتا جدوں ایہ پکھی زمین اُتے آ ؤندے نیں تاں انسان لئی شعور تے فکر دے سینکڑے بوہے کھل جاندے نیں۔ انسان نے آپوں مل جل کے رہنا، اپنی مدد آپ تے تنظیم ورگیاں گلاں پکھواں کولوں ای سکھیاں ہر سماج وچ پکھی خاص طور تے بنیادی اہمیت رکھدے نیں۔ ایہناں دے سوہنے جثّے، ون پونے رنگ تے ایہنان دی چہک حیاتی وچ رونق پیدا کردی اے۔ پکھواں بارے مولا شاہ محیٹھوی لکھدے نیں:

کلبازی کبوتراں ناز پیارے پیاری لٹک پیل ہنس مور دی وے
بدرقے نال رُل چندا آ چڑھ اٹاری مشتاق آرزو من چکور دی وے[1]

پنجابی قصہ کاراں میاں محمد بخش، وارث شاہ، حافظ برخوردار، سائیں مولا شاہ، فضل شاہ تے مولوی غلام رسول عالپوری ہوراں اپنے قصیاں سیف الملوک، شیریں فرہاد، ہیر، مرزا صاحباں، زہرہ مشتری، بگامل بشنو، لیلیٰ مجنوں تے احسن القصص وچ سہپن تے رنگارنگی پیدا کرن لئی پکھواں نوں استعارے دے طور تے ورتوں وچ لیاندا اے۔ پنجابی کلاسیکل شاعراں اپنی شاعری وچ پکھواں دا ورتارا اوہناں دیاں خوبیاں، خصلتاں تے رویاں دے حوالے نال کیتا اے جیہڑیاں سائنسی لحاظ نال ثابت شدہ نیں۔ ایہناں قصیاں وچ شاعراں جیہناں پکھواں نوں بطور استعارہ ورتیا اے اوہناں وچ باز، کاں، اُلو،

کونج، بلبل، طوطا، مینا، مور، چڑی، کبوتر، ابابیل، ہدہد، ہنس، تتر تے بٹیر شامل نیں۔ حافظ برخوردار روحانی پکھوں لکھدے نیں:

اوتھے بولن طوطے بطخاں چین رحمٰن رحمٰن
میتھوں بھُل گئیاں سبھ چالیاں مسجد رہیا قرآن(2)

ابابیل پکھواں وچوں سبھ توں نکا پکھی اے ایہ Hirundinidae ٹبر نال سمبندھ رکھدا اے ایہدا سائنسی ناں Hirundo Rustica اے۔ ایہ رب تعالیٰ دی شان اے پئی اوہنے ایس نکے جیہے پکھیروتوں اپنے گھر دی راکھی دا کم لیا۔ اللہ تعالیٰ نے ایس پکھی نوں مضبوط تے چوڑی چنج عطا کیتی اے ایہنان دیاں چنجاں دو نمایاں خصلتاں رکھدیاں نیں پہلی ایہ پئی اوہ اپنا آہلنہ بناون لئی گھاہ، وکھو وکھ پکھیرواں دے پکھ تے مٹی دیاں کنکریاں چکن دی سکت رکھدیاں نیں۔ دوجی خصوصیت ایہ وے پئی قدرت ولوں اوہناں دا منہ چپچپا اندروں لیس دار اے۔ ایہ ودھیری تعداد وچ کیڑے مکوڑے کھاون والا پکھیرو اے۔ ایہ اُددے ہوئے کیڑیاں دا شکار کردا اے جیہڑے اوہدی کھلی تے چوڑی چنج وچ چمڑ جاندے نیں۔ ابابیل ایس خصوصیت بارے Russel نے لکھیا اے:

''The swallow has a short broad beak. The inside of its mouth is sticky. The swallow swoops down on a cluster of insects in a circular movement its an open beak when the insects get stuck inside its mouth''.(3)

ابابیل دی ایسے خاصیت نوں فضل شاہ ہوراں اپنے قصے ''لیلیٰ مجنوں'' وچ انج بیان کیتا اے:

ترمیہم بحجارۃٍ تنھاں مارے سنگ طیراً ابابیل شاہا
کیہڑی کیہڑی لشکر مسلمان دا ثمر پان ایہ جان عقیل شاہا(4)

شعر وچ شاعر نے دو تلمیحاں دا ورتارا کیتا اے جیہناں نوں قرآن پاک وچ وی بیان کیتا گیا اے پہلا واقعہ قرآن پاک دی سورۃ فیل وچ اے جس نوں واقعہ فیل دے ناں نال یاد کیتا جاندا اے۔ ابراہہ نامی اک عیسائی یمن دا گورنر سی ایہدے علاقے دے لوک مکہ مکرمہ حج عمرے لئی جاندے سن ایس گل توں ابراہہ نوں بڑی چڑ سی اوہنے اک عالیشان گرجا بنوایا جہنوں ہیریاں تے قیمتی نگینیاں نال سجایا گیا فیر اوہنے لوکاں نوں ایہ حکم دتا پئی ہن کعبہ جاون دی لوڑ نہیں ایس گرجے وچ عبادت کرو۔ اک قریشی یمن گیا ہویا سی جدوں اوہنوں ایس گل دا پتہ لگا تاں اوہنے گرجے نوں پیشاب پخانے نال گندا کردتا۔ ایہ ویکھ کے ابراہہ غصے وچ آ گیا تے اوہنے ارادہ کیتا پئی کعبے نوں ڈھا کے اپنا بدلہ لووے گا ایس مقصد لئی اوہ اک وڈا لشکر لے کے نکلیا جیہدے وچ سب توں اگے ہاتھی سن ایہ لشکر پندھ طے کردا مکے دے نیڑے اپڑ گیا ایس لشکر وچ جیہڑا ہاتھی سب توں اگے سی اوہدا ناں محمود سی۔ ایہ بڑا قد کاٹھ والا تے تگڑا ہاتھی سی۔ جدوں ابراہہ نے لشکر نوں کعبے اُتے حملہ کرن دا حکم دتا اوسے ویلے رب تعالیٰ نے ابابیل دے

جھنڈ دے جھنڈ گھلے۔ ہر پکھی کول تن تن کنکر سن اوہ جیہد ے اُتے وی ایہ کنکر سٹدے اوہدا جثہ چیریا جاندا۔ ایہ کنکر گولی توں وی بوہتے سخت سن ایہناں نکے پکھیرواں نے ابراہہ دے لشکر نوں تباہ کر دتا۔

باز دا ذکر قصہ ''ہیر'' وچ 7 وار، ''سیف الملوک'' وچ 2 وار، ''مرزا صاحباں'' وچ اِک وار، ''شیریں فرہاد'' وچ 3 وار، ''بگامل بشنو'' وچ اک وار تے ''زہرہ مشتری'' وچ 2 وار تے ''احسن القصص'' وچ دی 2 وار آیا اے۔ قصہ ''ہیر'' وچ باز بارے وارث شاہ ہوراں کجھ انج لکھیاں اے:

بھلا موئے تے وچھڑے کون میلے اینویں جیوڑا لوک ولاوں دائی
اک بازتھوں کاؤں نیں کونج کھوہی ویکھاں چپ ہے کہ کرلاوں دائی (5)

ایہناں پنجابی قصیاں وچ کلاسیکل شاعراں باز دی طاقت، بہادری، جرات تے شکار کرن دی خصلت نوں بیان کیتا اے۔ باز شکاری پکھواں دے ٹبر Accipitridae نال سمبندھ رکھدا اے ایہدا سائنسی ناں Haliaeatus Leucocephalus اے۔ باز اک شکاری پکھی اے جہنوں پکھواں دے قبیلے وچ اوہ مقام حاصل اے جیہڑا جنگل وچ شیر دا اے جیہدا کارن اوہدی شکار کرن دی عادت اے ایہ بلندی تے مرتبہ بازنوں قدرت نے عطا کیتا اے اوہنوں اجیہے جسمانی خدوخال توں نوازیا جیہناں اوس نوں عظیم شکاری بنا دتا اے۔ سبھ توں ودھ اہمیت دی حامل باز دی نظر اے۔ جیہد ے بارے صاحباں لئی باز دی نظر نوں استعارہ کر دیاں حافظ برخوردار لکھدے نیں:

صاحباں دے خونی پنن پکھاو لے بازاں وانگ تکن
اوہ پاڑن وُل وُل دِلاں نوں بُکیں رَت پون (6)

دوجی تھاں وارث شاہ ہوراں ''ہیر، رانجھے تے کھیڑے دی گل کر دیاں رانجھے نوں باز آکھایا اے اوہ لکھدے نیں:

وارث شاہ میاں ایس مورنی تے دوالے لاہ کے باز چھڈایو کیوں (7)

اوہ میلاں دے فاصلے توں اک نکے جیہے خرگوش نوں وی ویکھ سکدا اے۔ باز قدرتی طور تے خوردبینی نگاہ رکھدا اے۔ ایہ مخصوص نگاہ باز دے وڈے پپوٹیاں دے وچکار اپڑن والی روشنی توں بچن لئی گھٹ توں گھٹ کھلدی اے۔ ایسے خوبی پاروں باز بڑی ہوشیاری نال اپنے شکارنوں بچاؤ دا موقع دتے بغیر کھو کے لے جاندا اے۔ باز دی ایس تیز نظر بارے Loura Hamlton نے لکھیا اے:

''Eagles have excellent vision. Their eye sight is three to four times more powerful that of humans. These birds can see the slightest movements of prey from miles away''. (8)

باز پکھی دی شکارنوں جھپٹن دی خصلت بارے میاں محمد بخش قصہ ''شیریں فرہاد'' وچ لکھدے نیں:

بازاں وانگوں کھاونا ہتھیں مار شکار
ایہو شاہی خوب ہے ایہو بھلیری کار (9)

میاں محمد بخش ہوراں باز دی اپنے شکار اُتے ڈونگھی نظر تے گرفت نوں سماج وچ موجود اُچے طبقے تے حکمراناں دی عادت نال تشبیہ دتی اے اوہدی ایہ خصلت سائنسی اعتبار نال وی ثابت اے۔ سماجی حوالے نال اج دے دور وچ سماج دو طبقیاں وچ ونڈیا ہویا اے۔ اک طبقہ طاقتوراں تے دوجا نہتیاں تے ماڑیاں دا اے۔ طاقت والے اپنی طاقت تے زور پاروں اپنے توں کمزور تے تھلڑے طبقے اُتے حکمرانی کر دے نیں تے اوہناں نوں اپنے شکنجے وچوں نکلن دا موقع نہیں دیندے۔ باز اپنے شکار اُتے نگاہ رکھدا اے تے موقع ملدیاں نال ای قابو کر کے لے جاندا اے۔ ایہو طور طریقے سماج دے حکمراناں تے طاقت رکھن والیاں دے نیں۔ اوہ لوڑ موجب اپنے فائدے لئی لوکاں دے حق، عزت، آبرو، جان مال تے جذبیاں دا شکار کر دے نیں۔

بلبل نوں قصہ زہرہ مشتری وچ 3 وار، شیریں فرہاد وچ 4 وار، بگامل بشنو وچ 1 وار، ہیر وچ وی 1 وار ورتیا گیا اے۔ ایس پکھی دا سب توں ودھ ورتارا فضل شاہ ہوراں قصہ ''لیلیٰ مجنوں'' وچ کیتا اے۔ اوہناں ایس پکھی نوں 8 وار وکھو وکھ تھانواں اُتے ورتیا اے۔ سبھے کلاسیکل شاعراں بلبل دی مٹھی تے من موہنی آواز تون اڈ بلبل دی گُل نال محبت نوں استعارے تے تشبیہ راہیں ورتوں وچ لیاندا اے۔ ایہ پکھی Pycnonotidae ٹبر نال تعلق رکھدا اے تے ایہدا سائنسی ناں وی Pycnononotidae اے۔ بلبل باغاں، اُچے رکھاں تے جنگلاں وچ رہن والا تے گیت گاون والا پکھی اے۔ مولا شاہ مجیٹھوی ''زہرہ مشتری'' وچ گل تے بلبل دے عشق بارے استعارہ کر دیاں لکھدے نیں:

پیر مرید ہو جائے مرید پیر ہو جائے کفر اسلام عقدے جان کھل جانی
مولا شاہ بہار باغ نباتاتی خوشبو گل بوسے بلبل جانی(10)

ایہ تیز آواز والا پکھی اے تے نک وچوں پتھریلی باریک آواز کڈھدا اے جیہڑی دور تائیں سنائی دیندی اے۔ ایہدے گیتاں راہیں ایہنوں اپنے گروہ دا پتہ لگاون تے ایہدے گروہ نوں ایہدا پتہ لگاون وچ بڑی آسانی ہوندی اے۔ میاں محمد بخش ''شیریں فرہاد'' وچ ایہدی ایہ خصلت بیان کر دیاں لکھدے نیں:

برگ گل واسیاں سن گلاب ہزار
اُوپر بلبل قمریاں بیٹھے خوب اد ڈار(11)

بلبل دیاں وکھو وکھ قسماں بوہت ساریاں منفرد تے نویکلیاں آوازاں کڈھن دی اہلیت رکھدیاں نیں ایس بارے جانکاری دیندیاں Y.Y. Xing نے لکھیا اے:

''It has various vocalizations, including several types of single sellable call and more musical, complex multiple syllable songs''.(12)

بلبل پکھی دے گیت ہمیش توں سب نوں بھاؤندے آئے نیں۔ ایہو کارن اے پئی ایس پکھی نوں Nightingale یعنی ''ہزار داستان'' دا لقب دتا گیا۔ ایہناں دے گیتاں نال ای باغاں وچ رونق ہوندی اے۔ فضل شاہ ہوراں قصہ ''لیلیٰ مجنوں'' دے ایس شعر وچ بیان کیتا اے کہ:

نا اوہ گل رہیا نا اوہ رہی بلبل ہویا باغ وجود ویران یارا
نا اوہ باغ بہار گلزار یاراں گلستان نا اوہ بوستان یارا(13)

محبتاں دیاں داستاناں بے شمار تے لمیاں نیں پر لیلیٰ مجنوں دے ذکر بناں ادھوریاں نیں ایہناں دا عشق لازوال سی ایہناں دی محبت تے جذبیاں دا ایہ عالم سی پئی مار مجنوں نوں پیندی تے ہتھیلیاں لیلیٰ دیاں زخمی ہوندیاں۔ دونواں دی ایس اٹوٹ محبت نوں بیان کرن لئی فضل شاہ ہوراں گُل تے بلبل دی محبت نوں علامت دے طور تے ورتیا اے۔ گل توں مراد لیلیٰ تے بلبل مجنوں اے بلبل دی چہک تے اوہدے گیت بہار دی آمد دا اعلان کردے نیں۔ شاعر موجبِ ہجر تے وچھوڑے پاروں مجنوں دے وجود دا باغ ویران ہو گیا تے لیلیٰ دے ناں دا پُھل مرجھا گیا۔ پُھل نہیں رہیا ایس لئی لہن پھلاں دے بغیر باغ نہیں سج سکدا۔ پُھل نہیں ہوون گے تاں بلبل وی نہیں چہکے گی۔ بلبل توں مراد اوہ خوشیاں نیں جیہڑ یاں لیلیٰ دی موجودگی وچ مجنوں نوں میسر سن پر اوہدی جدائی پاروں مجنوں دے دل دا باغ اُجڑ گیا اوہدیاں ساریاں رونقاں مک گئیاں۔ ایہو اشارہ قصہ شیریں فرہاد وچ میاں محمد بخش نے ایہناں اکھراں وچ کیتا اے:

رو رو ٹریاں بلبلاں کدر گئی بہار
اوڈے قمرے طوطیاں کوئل کوک پُکار(14)

چڑی دا ذکر قصہ ''ہیر'' وچ اک وار، ''بگامل بشنو'' وچ 2 وار، ''لیلیٰ مجنوں'' وچ2 وار تے ''شیریں فرہاد'' وچ وی 2 وار کیتا گیا اے۔ کلاسیکل شاعراں اپنے شعراں وچ چڑی دی چہک تے اوہدے آزاد منش رویے نوں بیان کیتا اے۔ چڑی پکھواں دے ٹبر Passeridae نال سمبندھ رکھدی اے۔ بلبل وانگوں چڑی وی تیز آواز والا پکھی اے۔ رب تعالیٰ نے ایس پکھی نوں ایہ صلاحیت ایس لئی بخشی اے تاں جے اوہ اڈو اڈ موقعیاں اُتے لوڑ موجب ایہدا ورتاوا کر سکے۔ چڑی اُتے جدوں کوئی آفت آئے تاں اوہ رولا پا کے ساریاں چڑیاں نوں اکٹھا کر لیندی اے۔ ایتھوں تیکر پئی جے اوہدا بال آہلنے توں ڈگ پوے تاں اوہ فریاد کردی اے تے تیز تیز آوازاں کڈھدی اے اوہدی پکار سن کے ساتھی چڑیاں بال دے دوالے اُڈن لگدیاں نیں ایس توں اڈ تولیدگی دے دوران نر اپنی مادہ نوں متاثر کرن لئی سخت تے بھاریاں آوازں کڈھدے نیں۔ ایس بارے Salim Ali لکھدے نیں:

''Breeding males have besides a loud monotonous and still more aggravating song Tsi, tsi, tsi or cheer, cheer, cheer,

uttered, sometimes for fully 10 minutes on end, as the bird fluffs out its plumage, arches its rump, droops its wings and struts about arrogantly, twitching its slightly cocked tail''.(15)

ایس شور شرابے پاروں چریاں ہرتھاں تے اپنے ہوون دااحساس دلاندیاں نیں خاص طور تے صبح سویرے ایہناں نکیاں پکھواں دی چوں چوں اک طرح دا الارم اے جیہڑا لوکاں نوں دسدا اے پئی ہن سویر دا نور ہر پاسے پھٹ پیا اے ایس لئی اُٹھ کھلوؤ تے اپنے کماں لئی تیار ہو جاؤ جیویں مولا شاہ مجیٹھوی ہوراں قصہ ''بگامل بشنو'' دے شعر وچ چڑیاں دی ایس خوبی نوں انج بیان کیتا اے:

مسیتیں ملن بانگاں ٹھاکر دوارے سنکھ سچے صاحب دیاں ہون وڈیائیاں جے

چڑیاں چوکیاں دُدھ مدھانی گھتے سڑکاں ڈنڈیاں راہیاں پچھائیاں جے(16)

مولا شاہ نے ایس شعر وچ کوئی تشبیہ تے استعارہ ورتے بغیر ماحول دی تصویر جاندار ڈھنگ نال پیش کیتی اے۔ رات نوں دنیا دے سبھے کم کاج مک جاندے نیں دن بھر کماں کاجاں توں تھکے ہارے لوک آرام کردے نیں ہر پاسے جموددی کیفیت ہوندی اے پر سویر ہوندیاں ای ہر پاسے حیاتی دے آثار دسن لگ لگدے نیں۔ مسیتاں وچ اذاناں گونجن لگ پیندیاں نیں۔ عبادت دا شوق رکھن والے اُٹھ پیندے نیں تے وضو کر کے رب تعالیٰ دی حمد وثناء وچ رجھ جاندے نیں انساناں دے نال نال پکھی پکھیرو وی رب سوہنے دی عبادت وچ رجھ جاندے نیں سبھے اپنی اپنی بولی وچ اللہ دا ذکر کردے نیں۔ مولا شاہ موجب چڑیاں اپنی چہک نال اک تے عبادت کردیاں نیں دوجا لوکاں نوں جگاندیاں نیں کہ تسیں وی اُٹھو تے اپنے کم کار شروع کرو۔ صبح سویرے جدوں چانن کھلر دا اے لوک اُٹھ کے اڈواڈ کماں وچ رُجھ جاندے نیں۔ مولا شاہ ہوراں مسافراں دی گل وی کیتی اے۔ عام طور تے پرانے زمانے وچ قافلے شام ویلے سفر کردیاں کسے سراں وچ ٹھہر جاندے سن تے سویر ہوندیاں نال ای اپنی اپنی منزل ول روانہ ہو جاندے سن۔ سویر دا ایہو منظر وارث شاہ ہوراں اپنے قصہ ''ہیر'' وچ پیش کیتا اے:

چڑی چوہکدی نال جان ٹرے پاندی پیاں ددھ دے واچ مدھانیاں نی

ہوئی صبح صادق جدوں آن روشن تدوں لالیاں آن چچلانیاں نی(17)

چکور پکھی دا ذکر قصہ ''زہرہ مشتری'' وچ 5 وار، ''بگامل بشنو'' وچ 3 وار، ''لیلیٰ مجنوں''، ''مرزا صاحباں''، ''سیف الملوک'' تے ''ہیر'' وچ اک اک وار کیتا گیا اے۔ وارث شاہ چکور دے سینے عشق دی اگ نوں ہیر دے عشق نال استعارہ کردیاں لکھدے نیں:

وارث شاہ انگیاریاں بھکدیاں نی اوہدی پریت ہے چند چکور وانگوں(18)

سبھے کلاسیکل شاعراں اپنے ایہناں قصیاں وچ چکور تے چن دے عشق نوں استعارے دے طور تے ورتوں وچ لیاندا اے۔ چکور Phasianidae خاندان نال سمبندھ رکھدا اے۔ ایہدا سائنسی

ناں Alectories Chukor اے۔ قدرتی طور تے پکھواں دے اندر افزائش نسل نوں فروغ دیون لئی اک خاص رویہ پایا جاندا اے جیہدے تحت اوہ Breeding Calls پیدا کردے نیں تاں جے اوہ جنس مخالف نوں اپنے ول متوجہ کر سکن۔ چکور اک اجیہا پکھی اے جیہڑا اپنا تولیدی نظام پورے چن دے چانن وچ مکمل کردا اے۔ ایس لئی چن دی روشنی وچ چوکور خاص آوازاں کڈھدے نیں تے چن ول تیز اُڈاری لاؤندے نیں۔ ایس بارے Glen C Christensen نے لکھیا اے:

> ''During the pairing process calling is very common place and several specific calls, which occur only during the breeding season, are used by both sexes. The culmination of this courtship activity is the actual mating of the pair''.(19)

چکور بارے ایہ مشہور اے پئی اوہ چن نال عشق کردا اے۔ چودھویاں راتاں وچ جدوں چن پورا ہوندا اے تاں چکور اُتے جنون دی کیفیت طاری ہو جاندی اے چکور دے چن نال عشق نوں ہر زمانے وچ شاعر اپنی شاعری وچ تشبیہ تے استعارے دے طور تے ورتدے رہے نیں۔ پنجابی کلاسیکل شاعراں وی اپنے قصیاں وچ کئی تھاواں اُتے چکور دے جنون تے عشق نوں استعارۃً ورتیا اے۔ جیویں میاں محمد بخش قصہ ''سیف الملوک'' وچ لکھدے نیں:

بدرہ دی تک صورت لگا عشق چکوراں والا
اوہ اسمانے میں دھرتی تے پہنچن نہیں سوکھالا(20)

چکور چن نوں ویکھ کے اپنی مخصوص آواز نال اوہنوں پکاردا اے۔ تاں جے اپنے وچھوڑے دا درد اوس نوں سنا سکے۔ وصل دی چاہ وچ اوہ چن ول اُڈدا چلا جاندا اے پر جدوں اوہدی اُڈن دی حد مک جاندی اے تاں اوہدی ہمت جواب دے جاندی اے۔ اخیر اوہ اک ناکام عاشق وانگوں ہار کے زمین اُتے آ ڈگدا اے۔ ایس شعر وچ میاں محمد بخش ہوراں شہزادہ سیف الملوک نوں چکور تے پری بدیع الجمال نوں چن قرار دتا اے۔ جیویں چکور چن نوں ویکھ کے دیوانہ ہو جاندا اے۔ انج ای جدوں شہزادے نے پری بدیع الجمال دی تصویر ویکھی تاں اوہ اوہدے عشق وچ گرفتار ہو گیا پر چن وانگوں اوہ وی اسماناں اُتے رہندی سی تے شہزادہ سیف الملوک لئی اوہدے تیکر اپڑنا اوہنا ای اوکھا سی جنا چکور لئی چن کول اپڑنا اے۔ دوجے پاسے مولا شاہ دوہناں دے ملاپ دا ذکر کجھ انج کردے نیں:

بگامل چکور توں چند بشنو مولا شاہ رب دائرہ پرواز دانی(21)

کونج دا ذکر قصہ ''ہیر'' وچ 5 وار، احسن القصص وچ 2 وار، شیریں فرہاد، مرزا صاحباں تے سیف الملوک وچ اِک وار آیا ای۔ ایہناں قصیاں وچ پنجابی کلاسیکل شاعراں نے سب توں ودھ کونج دی درد بھری کُرلاٹ نوں بیان کیتا اے۔

کونج لمیاں لتاں تے لمی گردن والے پکھواں دے خاندان Gruidae نال سمبندھ رکھدا اے ایہدا سائنسی ناں Gruiforness اے۔ کونج اُچی آواز والا پکھی اے۔ ایہدے کول مخصوص آوازاں کڈھن لئی اکھراں دا وڈا خزانہ موجود اے۔ آوازاں نکلن دا سلسلہ نومولودگی توں ای شروع ہو جاندا اے۔ پہلاں بال نکیاں نکیاں تے ہولیاں آوازاں کڈھدے نیں تاں جے ماپیاں نال رابطہ رکھ سکن تے اوہناں کولوں خوراک منگ سکن۔ کونجاں دی پکار تے آواز ابلاغ دا اہم ذریعہ نیں۔ وارث شاہ نے کونج دی صفت نویکلے ڈھنگ وچ بیان کردیاں لکھیا اے:

رانجھے لعل باجھوں ایس خوار ہوئیاں کونجاں ڈار تھیں اسیں وچھینیاں ہاں(22)

اک دوجے نال گل بات کرن لئی وکھو وکھ آوازاں کڈھن لئی ایہناں دی ہوا دی نالی اہم کردار ادا کردی اے۔ کونجاں دیاں کجھ قسماں دی ہوا دی نالی نکی ہوندی اے تے سینے دی ہڈی دے نال دبی ہوندی اے۔ جدکہ کجھ قسماں دی ہوا دی نالی لمی ہوندی اے قدرت ولوں عطا کیتا گیا ایہ نظام کونجاں نوں کئی کلومیٹر دور تیکر اپنی آواز اپڑاون وچ مددگار ثابت ہوندا اے۔ David H. Ellis ایس بارے انج دس پائی اے:

> ''The trachea of Gruinae cranes coils within and fuses with the sternum to varying degree in each species. Tracheal development is greatest in the whooping crane species group, and the pitch of the calls in these species is higher then in most other cranes. The trachea and sternum amplify the calls produced in the larynx''.(23)

کونج دی گونجدار اواز تے پکار نوں تقریباً سارے کلاسیکل شاعراں اپنی شاعری وچ استعارۃً ورتیا اے۔ میاں محمد بخش ہوراں لکھیا:

اِک دن پھیر قبر دے اُتے درداں گھیر لیاندی
چہرہ پاک ملے وچ خاکو کونج جیویں کرلاندی(24)

میاں محمد بخش ہوراں دا قصہ ''سیف الملوک'' اک مافوق الفطرت قصہ اے۔ اوہناں دے ایس قصے نوں سفر العشق وی آکھیا جاندا اے۔ کیوں جے ایہدے وچ اوہناں شہزادہ سیف الملوک تے پری بدیع الجمال دے عشق دی داستان بیان کیتی اے۔ شہزادے نوں پری بدی الجمال دی بھال لئی بوہت ساریاں اوکڑاں نال واء پیا پر عشق وچ ثابت قدم رہ کے اوکڑاں نوں پار کردا چلا گیا۔ اخیر اوہ عشق نوں پاون وچ کامیاب ہوگیا۔ پری بدیع الجمال دا شہزادہ سیف الملوک نال ویاہ کردتا گیا اپنے پیو دے مرن مگروں اوہ تخت تے بیٹھا اوہنے پنجاہ ورہے بادشاہی کیتی فیر مر گیا اوہدے مرن مگروں پری نوں غماں نے گھیر لیا اوہ ہر روز سیف الملوک دی قبر اُتے جا کے ہنجو کیر دی تے اپنی پیڑ، ہجر وچھوڑے دا حال رو رو

کے بیان کردی انج ای جیویں ڈار نال اُڈدیاں اُڈدی پچھے رہ کے یاں رستہ بھل کے وچھڑن والی کونج اکلے رہ جان پاروں کرلاندی اے۔ اوہدی ایہ کرلاٹ بڑی گونج دار تے دردبھری ہوندی اے تاں جے اوہدے ساتھی اوہدی پکار لین تے واپس پرت آون پر جاون والے کدے مڑ کے نہیں آوندے۔ جیویں سیف الملوک کدے وی پری بدیع الجمال کول پرت کے نہیں آ سکدا سی۔ کونج وانگوں پری وی وچھوڑے دا صدمہ نہ سہہ سکی تے کرلاندیاں کرلاندیاں اخیر مر گئی۔ ایہو جدائی دی کرلاٹ مولوی غلام رسول عالمپوری ہوراں نیں کونج دی مثال دے کے حضرت یوسفؑ دے ذمے لگائی اے:

ایہ اوہ باز جھکایاں ڈاراں کونج رہی میں پنجے
توڑ شیرازہ صبر میرے دا گھتی جان شکنجے (25)

کاں دا ذکر مرزا صاحباں وچ 5 وار، ہیر وچ 4 وار، شیریں فرہاد وچ 3 وار، زہرہ مشتری تے بگامل بشنو وچ اک اک وار کیتا گیا۔ اے۔ کلاسیکل شاعراں شعراں وچ کاواں دی عقلمندی، ہوشیاری تے ذہانت نوں بیان کیتا اے۔ کاں پکھواں دے Corvidae خاندان یاں ٹبر نال سمبندھ رکھدا اے۔ ایہدا سائنسی ناں Corvus اے۔ کاں اک پرجوش، شوخ، نڈر تے بہادر پکھی اے۔ میاں محمد بخش شیریں فرہاد وچ کاں دی دلیر خصلت کجھ انج بیان کردے نیں:

کر کے منہ اسمان ول کھلے آران اڑان
پجھ پگھیاڑ محمدؐا اِلاں کاں پگان (26)

قدرت نے ایہنوں یادداشت دی بہترین قوت تے بے شمار تخلیقی صلاحیتاں عطا کیتیاں نیں۔ جیہناں نوں اوہ بھرویں طریقے نال ورتوں وچ لیاندے نیں۔ کاواں دیاں کجھ قسماں اُڈن والے پکھواں دے IQ سکیل وچ سرفہرست نیں۔ اٹھارہویں صدی وچ کاواں دی ذہانت بارے ایہ تحقیق وی ساہمنے آئی پئی ایہ گنتی گنن دی صلاحیت وی رکھدے نیں۔ بوہت سارے موقعیاں اُتے ایہناں نوں کھیڈ دیاں وی ویکھیا گیا اے۔ کھیڈ نوں ذہین پکھواں وچ اہم خصوصیت دے طور تے ویکھیا جاندا اے کاواں دی سوجھ تے سیانف بارے John Murzluff لکھدے نیں:

''Playful, social and passionate, craws have brains that are huge for their body size, which allows them to think plan and reconsider their actions''. (27)

کاں دی عقلمندی، ہوشیاری تے سیانف نوں آفاقی شاعر وارث شاہ نے اپنی شہرہ آفاق تصنیف ''ہیر'' وچ انج بیان کیتا اے:

وارث شاہ میاں جیہڑے بوہت سیانیں کانواں وانگ پلک وچ پھاہنیں گے (28)

ہیر وارث شاہ وچ جدوں ہیر دا نکاح زبردستی سیدے کھیڑے نال پڑھایا گیا تاں اُودوں ہیر

تے قاضی دے وچکار بحث مباحثہ ہویا ہیر کسے طور تے نکاح تے راضی نہیں سی پر قاضی نے اوہدے تے دباء پایا۔اوہنوں شرح تے مذہب دے حوالے نال وکھو وکھ دلیلاں دے کے راضی کرن دی کوشش کیتی۔ ہیر کول اوہدی ہر دلیل دا جواب موجود سی۔ ہیر نے ایتھوں تیکر آ کھ دتا سی پئی رانجھیڑے توں نہ ٹلاں بھانویں باپ دے باپ دا باپ آوے۔ جدوں اوہ ایس حد تیکر اپڑ گئی تاں قاضی نے اوہنوں شریعت دے حوالے دے کے ڈرانا شروع کر دتا پر اوہ بڑی عقلمندی نال جواب دے رہی سی۔ اوہدی حاضر جوابی اُتے قاضی نے اوہنوں آ کھیا پئی جیہڑے اپنے آپ نوں بوہت سیانا سمجھدے نیں اوہ کاواں وانگر پھاہے لگ جاندے نیں۔ قاضی نے ہیر نوں سمجھاؤن لئی کاں دی تشبیہ ورتی اے کاں پکھواں وچوں سب توں ودھ ہوشیار پکھی اے پر اوہدی ایہ چالاکی کدے کدائیں اوہدے اُتے بھاری وی پے جاندی اے تے اوہدے لئی نقصان دا باعث وی بندی اے۔ آ کھیا جاندا اے سیانا کاں گوں اُتے ڈگدا اے۔ قاضی نے ہیر نوں ڈرایا اے پئی تیرا حال وی اوسے سیانے کاں ورگا ہووے گا ایس لئی ساڈی گل من لے۔شیریں فرہاد وچ ایہدی ایس خصلت وچ ایہناں اکھراں وچ درج کیتا گیا اے:

بھائی وڈا شیطان دا بھوتاں دا سردار
بولے جیوں پہاڑ دا کالا کاں مُردار(29)

مور پکھیرو دا ذکر قصہ ''ہیر'' دے صفحہ 145، 308 تے 315 اُتے، ''بگامل بشنو'' دے صفحہ 141، 217 تے 251 اُتے، ''شیریں فرہاد'' دے صفحہ 36، 81 اُتے، زہرہ مشتری دے صفحہ 32، ''مرزا صاحباں'' دے صفحہ 121 تے ''احسن القصص'' دے صفحہ 77 اُتے کیتا گیا اے۔ پکھیرواں دے گروہ وچوں مور اِک اجیہا پکھیرو اے جس نوں سب توں ودھ خوبصورت ہوون دا اعزاز حاصل اے۔ مور اپنے حسن و جمال، قد قامت تے مستانی چال کارن بوہت پسند کیتا جاندا اے جیہدا تعلق Phasianidae خاندان نال اے۔ مور دیاں قسماں وچ دو وڈے ایشیائی پکھیرواں دیاں قسماں شامل نیں۔ جیہناں وچ اِک نیلے یا Indina Peafowl نیں جیہڑے بنیادی طور تے انڈیا تے سری لنکا نال سمبندھ رکھدے نیں دوجے سبز Green Peafowl نیں جیہڑے Indochina, Myanmar تے Jawa نال تعلق رکھدے نیں۔

ملاپ دے موسم وچ نر مور اپنے پنکھ پھیلا ندا تے پیلاں پاؤندا اے اوہ انج مادہ نوں راغب کردا اے۔ نر موراں دے قوس قزح والے پنکھ باقی سب پکھیرواں توں وکھ ہوندے نیں۔ ایہناں دے پنکھ پونچھ توں نہیں سگوں لک (کمر) توں شروع ہوندے نیں اوہناں دے اُتے موجود اَکھ نما نشانان نوں Ocelli آکھیا جاندا اے۔ ہر نر مور دے پنکھ اُتے ایہ نشان تقریباً سودے نیڑے ہوندے نیں۔ جیہڑے اوہناں دی خوبصورتی وچ ہور وادھا کردے نیں:

"The eye markers on the peacock plumage have direct

relation with courtship display. The more eye marker, the more peahens are attracted. In a peacock harem, there is found a single peacock with 4-5 peahens."(30)

موراں نوں رب تعالیٰ نے حدوں ودھ حسن عطا کیتا اے۔ ایہدے پَراں دے قوسِ قزاح والے سوہنے رنگ ایہنوں سب پکھیرواں توں وکھ کردے نیں۔ مولوی غلام رسول ہوراں قصہ ''احسن القصص'' وچ موراں دے سہپن نوں انج بیان کیتا اے:

مار اُڈار موراں وچہ بہندے زیب قلم دی کاروں
ویکھ طیور شعور گواون آن پون جھڑ ڈاروں
ویکھ طیور شعور گواون آن پون جھڑ ڈاروں
وچہ پراں زیبائش بھریاں رہڑ دی پھرے صفائی
گردن دی موزونی کولوں طرز صبرائی پائی
موراں پیر بھلے نقاشاں پیر نہیں ایہ مورے (31)

جدوں حضرت یوسف دے بھراء اوہناں نوں کھوہ وچ سٹ گئے تے کھوہ دے کول اِک قافلہ پانی پین آ کے رُکیا۔ قافلے والیاں حضرت یوسفؑ نوں کھوں وچوں کڈھ کے اپنے مال تجارت وچ شامل کر لیا۔ اوہناں مصر دے بازار وچ اپڑ کے حضرت یوسفؑ دی اِک غلام دی حیثیت نال بولی لگائی۔ حضرت یوسفؑ دے حسن دا چرچا چار چوفیرے کھلر گیا اوہناں دے خریداراں دیاں لیناں لگ گئیاں۔ ایس شعر وچ مولوی غلام رسول اوہ منظر پیش کر رہے نیں جدوں مالک تے بولی لگاون لئی خاص تیاریاں کیتیاں اپنے گھرنوں خوب سنواریا۔ اوہنے اپنے گھر دے ستوناں اُتے خوبصورت موراں دیاں مورتاں بنوایاں جیہناں دیاں چنچاں وچ اوس نے لعل تے بانہواں وچ زمرد لگوائے۔ اوہناں دیاں بے حد حسین گردناں تے رنگ برنگے پراں نوں ویکھ کے عقل تے شعور دنگ رہ گئی۔ چتر کار دے فن نوں بے پناہ داد دیون نوں جی کردا سی۔ بے پناہ خوبصورتی دے باوجود قدرت نے موراں دے پیر بدصورت بنائے پر چتر کار نے مکان نوں حضرت یوسف دے شایانِ شان ظاہر کرن لئی مور دے بدھے پیراں وچ قیمتی نگینے جڑ کے اوہدے حسن وچ ڈھیر وادھا کردتا۔ موراں دے پراں دے قوسِ قزاح والے رنگ ڈھیر چمک رہے سن گویا اوہ وی حسنِ یوسفؑ توں متاثر ہو رہے ہوون۔ موراں دی ایہ قوسِ قزاح والی وڈی پونچھ (Train) سائنسی بحث وتکرار دا بوہت وڈا موضوع اے۔

شاعر اپنی شاعری وچ سہپن تے رنگا رنگی پیدا کرن لئی ہمیش توں فطرت دے مظاہر توں ڈاڈھا لابھ چکدے آئے نیں ایہناں وچ پہاڑ، دریا، پُھل، بوٹے، رُکھ، جنور تے پکھیرو شامل نیں۔ پنجابی ادب وچ رچے رومانی قصیاں وچ کلاسیکل شاعراں صرف عشقیہ کہانیاں نوں ای بیان نہیں کیتا گیا سگوں

اوہناں دے قصیاں اندر علم، حکمت، سیانف، طب تے حیاتیات دیاں گلاں لکیاں ہوئیاں نیں۔ جیہڑ یاں ہزاراں ورہے پہلاں اوہناں دے قلم توں اُلیکیاں گئیاں تے اج وی تازہ نیں۔ اوہناں دی شاعری پڑھ کے اندازہ ہوندا اے پئی اوہ کسے اعلیٰ تعلیم یافتہ فلسفی، ماہر طبعیات، نباتیات تے حیوانیات توں گھٹ نہیں سن۔ کلاسیکل شاعراں وی اپنی شاعری وچ فطرت دے مظاہر دا بھرواں ورتارا کیتا اے۔ جیہناں وچ پکھی نمایاں نیں اوہناں اپنی شاعری راہیں پکھواں دیاں اوہ خصلتاں، عادتاں تے رویے بیان کیتے نیں جیہناں دی کھوج موجودہ دور دے سائنسداناں سائنسی تجربیاں تے مشاہدیاں راہیں کیتی اے۔

حوالے:

1- ظفر مقبول۔ (مرتبہ) بگامل بشنو سائیں مولا شاہ (لاہور: بزم مولا شاہ، 2014ء)251۔

2- فقیر محمد فقیر۔ (مرتبہ) مرزا صاحباں از حافظ برخوردار (لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1965ء)57۔

3- Russel Link. Barn Swallan and Cliff Swallaw (Washington: Department of Fishand Wildlife, 2005) 2-

4- فضل شاہ۔ لیلیٰ مجنوں (لاہور: آریہ سٹیم پریس، 1926ء)59۔

5- عبدالعزیز۔ (مرتبہ) ہیر وارث شاہ (لاہور: عزیز بک ڈپو، 2008ء)291۔

6- فقیر محمد فقیر۔ (مرتبہ) مرزا صاحباں از حافظ برخوردار، 60۔

7- عبدالعزیز۔ (مرتبہ) ہیر وارث شاہ، 315۔

8- Laura Hamiltaon Waxan. Bald Eagle Prey (New York: Lerner Publishing Group, 2016) 7-

9- محمد بخش، میاں۔ شیریں فرہاد (کھڑی شریف: سجادہ نشیں کھڑی شریف، 1978ء)43۔

10- ظفر مقبول۔ (مرتبہ) زہرہ مشتری، سائیں مولا شاہ (لاہور: بزم مولا شاہ، 2007ء)95۔

11- محمد بخش، میاں۔ شیریں فرہاد، 36۔

12- X.Y Xing. Journal of Evalutionary, Biology, Vol. 26, UK: 2013, P.869

13- فضل شاہ۔ لیلیٰ مجنوں (لاہور: آریہ سٹیم پریس، 1926ء)59۔

14= محمد بخش، میاں۔ شیریں فرہاد، 79۔

15- Salim ali. The Book of Indian Birds (Bombay: Natural History Society, 1941) 136.

16- ظفر مقبول۔ (مرتبہ) بگامل بشنو سائیں مولا شاہ، 158۔

17- عبدالعزیز۔ (مرتبہ) ہیر وارث شاہ، 42۔

18- عبدالعزیز۔(مرتبہ) ہیر وارث شاہ، 106۔

19- Glen C. Christensen- The Chukar Partridge (Nevada Reno: Nevada Department of Wildlife, 2008)34-

20- محمد بخش، میاں۔ سیف الملوک (لاہور: شیخ غلام حسین اینڈ سنز، س ن)321۔

21- ظفر مقبول۔(مرتبہ) بگامل بشنو سائیں مولا شاہ، 263۔

22- عبدالعزیز۔(مرتبہ) ہیر وارث شاہ، 123۔

23- David H. Ellis, Cranes: Their Biology, Husbandry and Conservation, ashington: 1996,21-

24- محمد بخش، میاں۔ سیف الملوک، 487۔

25- غلام رسول عالپوری، مولوی۔ احسن القصص (قصہ یوسف زلیخا) (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2000ء) 68۔

26- محمد بخش، میاں۔ شیریں فرہاد، 80۔

27- John Marzluff- Gifts of the Crow (Washington; Atria Books Limited, 2013) 2.

28- عبدالعزیز۔(مرتبہ) ہیر وارث شاہ، 160۔

29- محمد بخش، میاں۔ شیریں فرہاد، 75۔

30- M. Fiaz Qamar- Peacock the Diginity of God, J. the Scienctific Ravi. 2012, P202

31- غلام رسول عالپوری، مولوی۔ احسن القصص (قصہ یوسف زلیخا)، 55۔